

Morten Kelstrup

Politik i det »nye« Tyskland. Overvejelser over den indre tyske udvikling og dens perspektiver

Artiklen behandler de indre politiske udviklinger i Tyskland efter den 3. oktober 1990 og disses perspektiver. Enhedsprocessen vurderes som vellykket, blandt andet fordi den sikrede et afprøvet politisk system for det »nye« Tyskland, som tilmed stabiliseredes ved det første fælles tyske valg. Den tyske økonomi vurderes som meget stærk på mellemlangt sigt trods aktuelle problemer, mens de store sociokulturelle vanskeligheder antages at skabe problemer i »dybden« i det tyske demokrati. Kræfterne synes at trække i retning af en øget vægt på indenrigspolitikken over for udenrigspolitikken, blandt andet med en vis europæisering af indenrigspolitiske problemer som konsekvens.

Indledning

Samlingen af de to tyske stater til et »nyt« Tyskland blev – set i et historisk perspektiv – gennemført i en ekstrem hurtig proces. I sommeren 1989 var der næppe nogen, der havde forudset, at tysk enhed var en mulighed i overskuelig tid. Tysklandsforskerne var især optaget af, at afspændingen og reformprocesserne i Sovjetunionen lagde et reformpres på DDR og muliggjorde en tilnærmelse mellem de to tyske stater (se for eksempel Larrabee, 1989). Den 3. oktober 1990 – lidt mere end ét år efter og kun 329 dage efter Berlinmurens fald – var den tyske enhed formelt gennemført. Efter en dramatisk og intens enhedsproces var det tidligere DDR-område i form af fem nye delstater optaget i Forbundsrepublikken Tyskland i henhold til paragraf 23 i dennes grundlov.¹ Mens der i ét perspektiv var tale om, at Forbundsrepublikken Tyskland fortsatte, udvidet med fem nye delstater (plus et samlet Berlin), er der dog samtidig tale om så store ændringer, at det forekommer rimeligt at rejse spørgsmålet, i hvilken grad vi har at gøre med et »nyt« Tyskland.

Det forhold, at der nu kun findes ét Tyskland og ikke som i hele efterkrigstiden to, har naturligvis rejst en mængde spørgsmål angående konsekvenserne af den tyske enhed. Endnu engang oplever vi i og uden for Tyskland en omfattende tysklandsdebat. De centrale spørgsmål angår dels, hvad konsekvenserne er indadtil: Hvordan vil det tyske samfund og det tyske politiske system klare den store belastning, som den praktiske integration mellem det tidligere Vesttyskland og det tidligere DDR udgør både økonomisk, socialt og politisk? Bag dette ligger mere grundlæggende spørgsmål angående stabiliteten i demokratiet i det nye Tyskland og karakteren af den tyske udvikling på længere sigt. Desuden angår de centrale spørgsmål konsekvenserne udadtil: Hvorledes bliver det nye Tysklands fremtidige udenrigspolitik? Og hvad bliver konsekvenserne af den fremtidige tyske udvikling for Europa, for den europæiske integration og for de nære naboer?

Morten Kelstrup

Politik i det »nye« Tyskland. Overvejelser over den indre tyske udvikling og dens perspektiver

Artiklen behandler de indre politiske udviklinger i Tyskland efter den 3. oktober 1990 og disses perspektiver. Enhedsprocessen vurderes som vellykket, blandt andet fordi den sikrede et afprøvet politisk system for det »nye« Tyskland, som tilmed stabiliseredes ved det første fælles tyske valg. Den tyske økonomi vurderes som meget stærk på mellemlangt sigt trods aktuelle problemer, mens de store sociokulturelle vanskeligheder antages at skabe problemer i »dybden« i det tyske demokrati. Kræfterne synes at trække i retning af en øget vægt på indenrigspolitikken over for udenrigspolitikken, blandt andet med en vis europæisering af indenrigspolitiske problemer som konsekvens.

Indledning

Samlingen af de to tyske stater til et »nyt« Tyskland blev – set i et historisk perspektiv – gennemført i en ekstrem hurtig proces. I sommeren 1989 var der næppe nogen, der havde forudset, at tysk enhed var en mulighed i overskuelig tid. Tysklandsforskerne var især optaget af, at afspændingen og reformprocesserne i Sovjetunionen lagde et reformpres på DDR og muliggjorde en tilnærmelse mellem de to tyske stater (se for eksempel Larrabee, 1989). Den 3. oktober 1990 – lidt mere end ét år efter og kun 329 dage efter Berlinmurens fald – var den tyske enhed formelt gennemført. Efter en dramatisk og intens enhedsproces var det tidligere DDR-område i form af fem nye delstater optaget i Forbundsrepublikken Tyskland i henhold til paragraf 23 i dennes grundlov.¹ Mens der i ét perspektiv var tale om, at Forbundsrepublikken Tyskland fortsatte, udvidet med fem nye delstater (plus et samlet Berlin), er der dog samtidig tale om så store ændringer, at det forekommer rimeligt at rejse spørgsmålet, i hvilken grad vi har at gøre med et »nyt« Tyskland.

Det forhold, at der nu kun findes ét Tyskland og ikke som i hele efterkrigstiden to, har naturligvis rejst en mængde spørgsmål angående konsekvenserne af den tyske enhed. Endnu engang oplever vi i og uden for Tyskland en omfattende tysklandsdebat. De centrale spørgsmål angår dels, hvad konsekvenserne er indadtil: Hvordan vil det tyske samfund og det tyske politiske system klare den store belastning, som den praktiske integration mellem det tidligere Vesttyskland og det tidligere DDR udgør både økonomisk, socialt og politisk? Bag dette ligger mere grundlæggende spørgsmål angående stabiliteten i demokratiet i det nye Tyskland og karakteren af den tyske udvikling på længere sigt. Desuden angår de centrale spørgsmål konsekvenserne udadtil: Hvorledes bliver det nye Tysklands fremtidige udenrigspolitik? Og hvad bliver konsekvenserne af den fremtidige tyske udvikling for Europa, for den europæiske integration og for de nære naboer?

De vanskeligste spørgsmål angår sammenhængen mellem den indre og den ydre udvikling. Man må antage, at de fremtidige udviklinger ikke vil være simple og retlinede. Desuden vil den tyske udvikling hænge tæt sammen med den øvrige europæiske udvikling, blandt andet Sovjetunionens opløsning, opbruddene i Østeuropa, EF's udvikling og ikke mindst med den accelererende internationalisering og højteknologisering, som præger snart alle områder i de vestlige samfund. Det forekommer særligt væsentligt, at udviklingen i den vesteuropæiske integration er så fremskreden, at den er ved at ophæve skellet mellem indenrigs- og udenrigspolitik. Dette giver udviklingerne i det tyske samfund en ny form for indflydelse på de lande, der inden for EF er i færd med at blive mere integrerede med blandt andet Tyskland.

Det væsentligste formål med denne artikel er kort og noget oversigtsagtigt at karakterisere de politiske forhold i det »nye« Tyskland, særligt den indenrigspolitiske udvikling efter opnåelsen af enheden og perspektiverne knyttet til den indre udvikling og dens mulige virkninger på Tysklands fremtidige udenrigspolitik. Først skal der dog gives en kort karakteristik af det samspil mellem indre og ydre forhold, som i det hele taget har været så betydningsfuldt for tysk historie. Det sker for særligt at fremhæve dette perspektiv som væsentligt i en langsigtet vurdering af den tyske udvikling.

Det tyske spørgsmål, tysk historie, enhedsprocessen og tysk stabilitet

Det tyske spørgsmål

Den tyske historie kan i vid udstrækning forstås ud fra vekselvirkningen mellem indre og ydre forhold. Netop spørgsmålet om »balance« eller »ubalance« mellem indre og ydre kræfter er centralt i det, man har karakteriseret som »det tyske problem« eller »det tyske spørgsmål«. ² Magtpolitisk har det tyske spørgsmål bestået i, at de tyske statsdannelsers forhold til Europa har været karakteriseret af en ubalance: Tyskland har enten været for stærkt eller for svagt i forhold til de øvrige magter i Europa. Ideologisk-politisk har det tyske spørgsmål bestået i, at Tyskland i lange perioder ikke kunne samles eller – hvis en samling nærmede sig – ikke kunne realisere denne med en stabil indre orden. Tysklands indre forhold har historisk set været præget af så store modsætninger mellem tyskerne indbyrdes – så store mangler i den sociale og politiske integration i det tyske samfund – at netop disse modsætninger har været en særlig, indefra determineret drivkraft for Tysklands politik i forhold til det øvrige Europa.

Efterkrigstiden

Både for Vesttyskland og DDR var indenrigspolitikken i perioden under den kolde krig (her regnet som perioden 1947-89) afgørende præget af spændingsforholdet mellem eksterne og interne udviklinger. Begge staters dannelse var væsentligst bestemt udefra. ³ For Vesttysklands vedkommende viste spændingsforholdet mellem eksternt pres og indre politisk tilpasning sig særligt i en række af de store debatter, som prægede den vesttyske politik efter krigen, således i 1950'erne i den politiske strid om vestintegrationen og genbevæbningen, i 1960'erne i striden om østpolitikken, og i 1980'erne i striden om NATO's dob-

beltbeslutning og raketstationeringen, for blot at nævne nogle af de væsentligste spørgsmål.

Den generelle tolkning af samspillet mellem ydre påvirkning og indre autonomi i efterkrigstiden må for Vesttysklands vedkommende være, at der gennemgående var tale om en dominans fra udenrigspolitikken over indenrigspolitikken, men at der skete en langsom forskydning i denne balance til gunst for øget vesttysk autonomi (Kelstrup, 1987). De væsentligste grunde til denne gradvist øgede autonomi må – i et lidt forsimplet billede – siges at være 1) den diplomatiske dygtighed, hvormed Vesttysklands regeringsledere – fra Konrad Adenauer til Helmut Schmidt – udnyttede de forskellige elementer af tysk afhængighed til at vinde yderligere autonomi samt – endnu væsentligere – 2) den økonomiske styrke, som Vesttyskland gradvist, men dog hurtigt opbyggede efter krigen. Også Vesttysklands politik i 1980'erne kan (med visse forbehold angående Helmut Kohls diplomatiske dygtighed i perioden frem til 1989) tolkes som en bevægelse i retning af øget tysk autonomi. For eksempel kan man se Vesttysklands selvsikre optræden over for den amerikanske NATO-politik i foråret 1989 i den såkaldte »anden raketdebat« som et vidnesbyrd om, at Vesttyskland på et betydningsfuldt tidspunkt lod sine indre politiske hensyn dominere over udenrigspolitikken.⁴

Også DDR's historie kan ses i lyset af balancerne mellem indre kræfter og ydre afhængighed. Balancerne mellem ydre og indre afhængighed har dog for DDR været betydeligt mere til fordel for den eksterne dominans, altså for Sovjetunionens hegemoniske herredømme over DDR. Denne dominans blev styrket igennem regimets karakter: DDR's ledelse var netop på grund af manglende indre tilslutning ekstremt afhængig – både militært, politisk, økonomisk og ideologisk – af Sovjetunionen og må i vid udstrækning betragtes som et instrument til at sikre en ekstern dominans over DDR's befolkning.

Disse kortfattede overvejelser gør det rimeligt særligt at interessere sig for, om det »nye« Tyskland vil repræsentere en »løsning« på det tyske spørgsmål – en problemstilling, der dog sprænger rammerne for denne artikel – og for, hvordan balancerne i det nye Tyskland vil blive mellem ydre afhængigheder og ny autonomi (jf. nedenfor). Først skal der imidlertid siges noget om, hvorledes den tyske enhedsproces var med til at etablere vilkårene for det nye Tyskland. Grundopfattelsen er, at enhedsprocessen blev håndteret på en meget dygtig måde, og at det forhold, at enhedsprocessen blev gennemført i en balance mellem ydre og indre hensyn, er et væsentligt bidrag til, at det »nye«, samlede Tyskland er »kommet fra start« med stabilitetsbetingelser, der – historisk set – er usædvanligt gunstige.

Om enhedsprocessen

Det var frem for alt sammenbruddet i DDR, der initierede den tyske enhedsproces. Selve sammenbruddet, revolutionen, i DDR i efteråret 1989 kan ses som en effekt af ændrede balancer mellem indre og ydre påvirkning. Det var blandt andet formindskelsen af den sovjetiske støtte til Honeckers regime i efteråret 1989, der gav den østtyske befolkning mod til at gå på gaderne og forlange reformer, og det var i vid udstrækning Ungarns accept af at tillade udrejse af DDR-borgere, der gjorde det umuligt for DDR-regimet at opretholde de lukkede græn-

ser. Som for de andre østeuropæiske lande gælder det, at revolutionen i efteråret 1989 hverken kan forstås alene ud fra ændrede internationale vilkår eller alene ud fra indre dynamikker, men må tolkes ud fra samspillet mellem indre og ydre kræfter.⁵ Det samme gælder den lige så bemærkelsesværdige forandring i DDR i vinteren 1989-90 (særligt i januar), hvorved revolutionen blev til en DDR-baseret bevægelse for tysk enhed.

Også den efterfølgende enhedsproces, der i løbet af foråret og sommeren 1990 førte frem til den formelle tyske enhed, var et resultat af et markant – og meget eksplicit – samspil mellem ydre og indre forhold. (Kelstrup, 1990a, Kaiser 1991). Der var i januar 1990 etableret nye internationale vilkår ved, at Sovjetunionen ændrede sin politik i forhold til tysk enhed fra et »tostatslighedskoncept« til en forbeholden accept af tyskernes selvbestemmelsesret. Igennem aftalerne i Ottawa i begyndelsen af februar 1990 etableredes ved de såkaldte »2+4 forhandlinger« usædvanligt gunstige rammer for den side af processen, der angik »de ydre aspekter af tysk enhed«. Vesttyskerne gjorde en intens indsats for en »ydre afsikring« af den tyske enhed, primært i relation til de fire allierede sejrsmagter fra Den anden Verdenskrig (Sovjetunionen, USA, Storbritannien og Frankrig) inden for »2+4-forhandlingerne« (og bilateralt), men også ved en betydelig indsats over for EF, NATO og CSCE-processen. Processen førte til »aftalen af 12. september 1990 om den afsluttede regulering vedrørende Tyskland«.⁶

Parallelt med dette tysk-europæiske aspekt af enhedsprocessen gennemførtes en tysk-tysk proces. Denne var særligt koncentreret om etableringen af den økonomisk-monetære union (»Staatsvertrag«), der trådte i kraft den 1. juli 1990, og om den efterfølgende »traktat om tysk enhed« (»Einigungsvertrag«), der definerede de formelle rammer for DDR's optagelse i Forbundsrepublikken.⁷ Det var samspillet mellem disse to processer – og ikke mindst det forhold, at den tysk-tyske proces hele tiden syntes at være lidt »foran« den tysk-europæiske proces – der førte til en tysk enhed, der både var formaliseret og legitimeret indadtil og udadtil.

Det er et væsentligt vilkår for »efter-enhedsperioden«, at der i selve enhedsprocessen blev udøvet endog meget store anstrengelser af den (vest)tyske ledelse for at sikre de ydre rammer for den tyske enhed, og at disse anstrengelser kronedes med held. I lyset af den kompleksitet, der var forbundet med de to tyske staters formelle status i efterkrigsperioden, er det bemærkelsesværdigt, hvor mange forviklinger denne afslutning af enhedsprocessen har fjernet fra den europæiske dagsorden.

Det samlede resultat er blevet, at der ved påbegyndelsen til den nuværende fase efter realiseringen af den formelle enhed er en afklarethed og ro omkring de formelle forhold omkring den tyske enhed og det »nye« Tysklands status, der er helt usædvanlig i nyere tysk historie. Gennemførelsen af enhedsprocessen står for mig at se som en af de helt store diplomatiske præstationer i dette århundrede. Det bør anerkendes som særdeles væsentligt, at der hverken internt i Tyskland eller internationalt er aktører af væsentlig betydning, der anfægter legitimiteten af den nye tyske enhed eller dennes grænser.

Tysk enhed - formelt og reelt

Det var den formelle tyske enhed, der realiseredes den 3. oktober 1990 ved, at de fem nydannede DDR-delstater i overensstemmelse med »Einigungsvertrag« blev optaget i Forbundsrepublikken Tyskland, og ved at de fire sejrsmagter fra Anden Verdenskrig i overensstemmelse med den ny tysklandsaftale fra denne dato afgav deres rettigheder og ansvar for Berlin og »Tyskland som helhed«. Hermed overgik det øverste forfatningsmæssige ansvar for hele det tidligere DDR's og Vesttysklands område, inklusive Berlin, til de politiske og retlige organer, der var etableret i henhold til den vesttyske grundlov.

Den formelle enhed indebar således, at der er blevet sikret en ekstrem høj grad af kontinuitet mellem det Vesttyskland (Forbundsrepublikken Tyskland), der eksisterede mellem 1949 og 1990, og det »nye« Tyskland, både folkeretligt og internt. Den mest markante interne kontinuitet er, at det som nævnt er den vesttyske grundlov, der umiddelbart er blevet forfatning for det »nye« Tyskland. Der er ganske vist i enhedsaftalen fastsat visse ændringer, der inden to år efter enheden skal gennemføres i den hidtidige vesttyske grundlov (blandt andet ændring af præambelen og ophævelse af paragraf 23). Men forfatningsmæssigt er der ikke tale om nogen egentlig fornyelse i forhold til principperne i den vesttyske grundlov. Det samme gælder grundlæggende på lovgivningsområdet. Hovedreglen i enhedsaftalen er (formuleret i paragraf 8), at det var de hidtidige vesttyske retsregler, der med et slag fik udstrakt deres gyldighed til de nye delstater, dog med undtagelser på en række nærmere bestemte områder. Ud fra et forfatningsmæssigt og retsligt perspektiv kan man således sige, at det »nye« Tyskland slet ikke er så nyt, idet der grundlæggende er tale om en fortsættelse af den tidligere Forbundsrepublikks politiske og retlige system, om end med visse modifikationer knyttet til indpasningen af de nye delstater.

Et væsentligt forhold er imidlertid, at selve etableringen af den formelle tyske enhed indebar en ophævelse af den tidligere forbundsrepublikks provisoriske status. Mange vil fra de tidligere tysklandsdebatter huske, at det i præambelen til den vesttyske grundlov blev slået fast, at denne blev givet »for at give det statslige liv en ny orden i en overgangsperiode«, og at man sluttede af med opfordringen til det samlede tyske folk om »i fri selvbestemmelse at fuldende Tysklands enhed og frihed«. Denne bestemmelse vil nu i henhold til Einigungsvertrag i en kommende grundlovsændring blive ændret til en præambel, hvori det fastslås, at tyskerne i de nu 15 delstater blandt andet »besjælet af viljen til at tjene freden som en ligeberettiget del af et forenet Europa .. i fuld selvbestemmelse har fuldendt Tysklands enhed og frihed«⁸. Helt grundlæggende må man betragte denne nye legitimering som en styrkelse af det politiske og retlige system i det nye Tyskland. Der er tale om en overvindelse af den permanente legitimitetskrise, som var knyttet til den hidtidige deling af Tyskland og et permanent træk ved den politiske orden i Vesttyskland.

Naturligvis har spørgsmålet om tysk enhed andre dimensioner end de rent formelle og forfatningsmæssige. Enheden har mange meget reelle dimensioner: Hvor megen enhed/integration er der opnået dels inden for de store sektorområder, politisk, økonomisk og sociokulturelt? Og i hvilken udstrækning opnås det,

at hele befolkningen i det nye Tyskland kommer til at fungere som et politisk fællesskab? Man kan rimeligt hævde, at det afgørende element i en tysk enhed ikke kun er, om der sker en (»horisontal«) integration af DDR-områderne i de tyske samfunds politiske, sociokulturelle og politiske sektorer, men om der i det nye Tyskland etableres en fungerende og stabil (»vertikal«) sammenhæng mellem både den økonomiske sektor, den sociokulturelle sektor og den politiske sektor.⁹ Sammenhængskraften og den samlede udvikling i det nye Tyskland afhænger både af udviklingerne inden for de forskellige sektorer og af samspillet mellem disse. Væsentlige spørgsmål er for eksempel, om ulighederne på det økonomiske område vil være af en sådan art og størrelsesorden, at de kan få væsentlige politiske udslag, eller om de vanskeligheder, der eksisterer på det sociokulturelle område vil have en sådan størrelsesorden, at de fører til politiske problemer. Spørgsmålet om store sociokulturelle og økonomiske ulighedsproblemer vil skabe politisk ustabilitet er samtidig både et spørgsmål om problemernes størrelse og et spørgsmål om det eksisterende politiske systems – det tyske demokratis – styrke til at klare de belastninger, det udsættes for. Det er blandt andet disse spørgsmål, der skal forfølges mere konkret i det følgende.

Om det tyske politiske system og den partipolitiske udvikling

Det politiske system i det nye Tyskland udviser som nævnt en meget stor kontinuitet i forhold til det politiske system i den tidligere forbundsrepublik. Igennem dennes lidt mere end 40-årige historie udviste dette politiske system stor stabilitet, (jf. for eksempel Schmidt *et al.*, 1989) og formentlig var dette en af grundene til, at dette system ikke blev ændret grundlæggende, om end det blev modificeret på enkelte områder. De væsentligste ændringer i relation til Forbundsdagen var, at de nye delstater sender 144 medlemmer til denne¹⁰, mens ændringen i Forbundsrådet væsentligst var, at de nye delstater er blevet optaget heri med stemmewægte, der er afpasset efter deres størrelse (jf. figur 2). Tilpasningen af de repræsentative organer til de nye forhold blev væsentligt lettet ved, at der forud for selve den formelle enhed i meget vid udstrækning var etableret politiske partier i DDR, der stort set svarede til partierne i Vesttyskland, og at der efter at rammerne for den formelle enhed var på plads hurtigt skete en sammenlægning af de store partier i Øst og Vest, således af CDU, SPD og FDP.¹¹

Det første fællestyske valg

Den første store indenrigspolitiske begivenhed efter den tyske enhed den 3. oktober 1990 var det første fællestyske valg, der fandt sted den 2. december 1990. Valgkampen til det forbundsdagsvalg, der i alle tilfælde skulle have fundet sted omkring dette tidspunkt, havde været i gang allerede forud for Berlinmurens fald og havde på mange måder præget den vesttyske holdning i det tysk-tyske aspekt af enhedsprocessen. I valgkampen lykkedes det i vid udstrækning forbundskansler Kohl at markere sig som den førende fortaler for tysk enhed og at gøre selve enhedsspørgsmålet til det dominerende valgtema. Desuden lykkedes det at fremskynde forhandlingerne med DDR's ledelse så meget, at Kohl allerede før selve valget kunne fremstå som »enhedens kansler«.

De tyske socialdemokrater, SPD, havde allerede tidligt – omkring partikongressen i Berlin i december 1989 – oplevet en vis indre splittelse i holdningen til enhedsspørgsmålet. Skellet gik mellem en linje, der med tidligere forbundskansler Willy Brandt i spidsen, gav enheden og det nationale prioritet, og en anden linje, der med kanslerkandidaten, Oscar Lafontaine som fremtrædende fortaler, gav prioritet til de sociale spørgsmål, der var forbundet med enhedsprocessen, og indtog en langt mere international eller a-national holdning til selve enhedsspørgsmålet. I valgkampen blev denne holdning fra Lafontaines side udmøntet i en stærk understregning af de omkostninger, som en hurtig enhedsproces ville medføre, og en kritik af forbundsregeringens forcerede tempo i enhedsspørgsmålet, herunder ikke mindst af aftalen om en økonomisk-monetær union. Denne politik syntes i foråret 1990 at give SPD gode valgchancer, men efterhånden som enhedsprocessen skred frem, skiftede stemningen til fordel for forbundskansler Kohl, og Lafontaines forbeholden over for den tyske enhed mødte stigende modstand, også fra SPD's egne rækker.

Resultatet af det første fællestyske valg den 2. december var en markant sejr til regeringspartierne. Resultatet fremgår af tabel 1.

Tabel 1. Det første fællestyske valg til Forbundsdagen den 2. december 1990. Pct. og antal

	Vest		Øst 1990	Samlet 1990	Mandater 1990
	1990	1987			
CDU/CSU	44,1	44,3	41,8	43,8	319
SPD	35,9	37,0	24,3	33,5	239
FDP	10,6	9,1	12,9	11,0	79
Grønne	4,7	8,3	0,1	3,8	0
PDS/LL	0,3	-	11,1	2,4	17
Republ.	2,3	-	1,3	2,1	0
Bü 90/Gr.	-	-	6,1	1,2	8

Fra Hübner und Rohlf's (1991: 215-17). At PDS/LL (arvtagerne fra det tidligere østtyske kommunistparti) og »Bündnis 90' (sammen med den grønne borgerretsbevægelse i Østtyskland) fik repræsentation i Forbundsdagen til trods for, at de ikke opnåede 5 pct. af stemmerne skyldes en særlig spærreklauseul for det tidligere DDR, jf-note 10.

Det umiddelbart mest markante politiske resultat af valget var, at det bekræftede forbundsregeringens mandat. CDU/CSU gik ganske vist en smule tilbage i den tidligere forbundsrepublik og havde også tilbagegang i det tidligere DDR sammenlignet med de forudgående resultater ved valgene i DDR, men FDP's fremgang opvejede dette. Set i lyset af den dybe krise, som CDU/CSU havde oplevet i begyndelsen af 1989, blandt andet med åben udfordring af Kohls stilling som partileder og en lang række nederlag ved delstatsvalg, var resultatet en stor triumf for de kristlige demokrater og ikke mindst for Kohl selv.

SPD – og ikke mindst Lafontaine personligt – led et stort nederlag. SPD's resultat lå væsentligt under det i forvejen dårlige resultat, som kanslerkandidaten Johannes Rau havde opnået i 1987. En væsentlig grund til SPD's nederlag var partiets særligt dårlige resultat i DDR-området, som der er blevet anvendt megen

energi på at forklare, og som formentlig blandt andet – om end ikke udelukkende – skyldtes SPD's splittelse i prioriteringen af enhedsspørgsmålet. For »de grønne« i Vesttyskland, der ikke havde kunnet enes om valgsamarbejde med borgerretsforkæmperne i det tidligere DDR, var valget nærmest en katastrofe, idet man slet ikke opnåede repræsentation i Forbundsdagen. De »alternative« synspunkter i Forbundsdagen er således blevet henvist til at være repræsenteret henholdsvis ved arvtagere fra det østtyske kommunistparti og borgerretsforkæmperne fra det tidligere DDR.

Set i et bredere perspektiv var det mest markant træk ved det fællestyske valg, at det demonstrerede opbakning både bag selve enheden og bag det politiske system. Selve valgets afholdelse var et væsentligt bidrag til denne politiske integration mellem de to dele af Tyskland. Det viste, hvor stor kontinuitet der var mellem det politiske system i Vesttyskland og systemet i det »nye« Tyskland. Som det fremgår, havde det tidligere DDR i bemærkelsesværdig grad overtaget det vesttyske parti- og stemmemønster, om end der var visse afvigelser. De væsentligste afvigelser var, at PDS fortsat fik en del østtyskeres stemmer (11 pct.), mens SPD som nævnt fik en betydeligt mindre stemmeandel i øst end i det tidligere Vesttyskland. Valget viste, at østtyskerne i hvert fald i den repræsentative del af det nye østtyske demokrati var blevet »inddraget« i det »nye« Tysklands politiske system.

Man kan argumentere for, at valget endda virkede som en stabilisering af det tidligere vesttyske partisystem. For det første var der tale om en bekræftelse af det »klassiske« vesttyske partimønster bestående af to store partier (CDU/CSU og SPD) og ét mindre, men dog betydningsfuldt parti (FDP). Dette partimønster havde været overordentligt stabilt i Vesttysklands historie, men var dog blevet anfægtet siden slutningen af 1970'erne på grund af »de grønnes« tiltagende styrke. Hertil var i perioden efter det markante valg i Berlin i januar 1989, hvor Republikanerne havde fået hele 7,5 pct. af stemmerne, kommet en udfordring fra højre. Nu var »de grønne« afgørende svækket og slet ikke med i Forbundsdagen. Og Republikanerne fik i alt kun 2 pct. af stemmerne.¹² Forud for forbundsdagsvalgene i 1983 og i 1987 havde der været muligheder for valgresultater, der ville medføre en krise i koalitionsdannelsen i Forbundsdagen, blandt andet med muligheder for at også Vesttyskland kunne komme til at opleve mindretalsregeringer. Men det fælles tyske valg gjorde denne mulighed uaktuel og konsoliderede den meget traditionelle koalition mellem CDU/CSU og FDP.

Naturligvis må konstateringen af tendenserne til stabilisering af det hidtidige partisystem følges op af et spørgsmål om, hvor solid denne stabilisering da er. Det er specielt væsentligt, hvor stabil den østtyske politiske artikulering i form af en »overtagelse« af det vesttyske parti- og stemmemønster kan siges at være. En mulig tolkning er, at det i høj grad skyldes svaghed i en selvstændig politisk artikulering i det tidligere DDR, at netop de vesttyske mønstre har fået en sådan udbredelse. På den anden side må man konstatere, at tendenserne til alternative politiske artikuleringer – for eksempel til nye, selvstændige politiske partier i det tidligere Østtyskland – ikke har været markante. Der kan være god grund til at tvivle på, at de – for østtyskerne nye – politiske institutioner har opnået en egentlig »de-

mokratisk rodfæstelse« hos østtyskerne. Men der synes på den anden side ikke at være markante tegn på, at væsentlige kræfter i det tidligere DDR vil arbejde for politiske strukturer, der ikke passer ind i det fælles/vesttyske politiske system. I hvert fald har disse ikke indtil nu gjort sig gældende på den partipolitiske scene.

Den politiske udvikling efter forbundsvalget

Den politiske diskussion efter forbundsvalget har først og fremmest angået, hvorledes den praktiske integration af det tidligere DDR skulle foregå, blandt andet hvordan omkostningerne ved enheden skulle fordeles. Andre centrale temaer har været, hvor hovedstaden og regeringssædet i det »nye« Tyskland skulle placeres (Berlin eller Bonn?), og – i lyset af Golf-krigen – om den tyske grundlov skal ændres, således at det muliggøres, at tyske soldater kan sættes ind uden for Tyskland. Hertil er i det seneste halve år kommet en tilspidsning af den iøvrigt gamle debat om, hvorledes asylansøgere og udlændinge, der søger til Tyskland, skal behandles.

Generelt gælder det, at de store omkostninger ved enheden satte både CDU/CSU og FDP i store vanskeligheder. Således måtte forbundsregeringen i foråret 1991 udskrive en ekstraordinær skat, som ganske vist formelt var begrundet i de ekstra omkostninger ved Golf-krigen, men som dog også havde en uafviselig baggrund i omkostningerne ved den tyske enhed. Løfterne om ikke at opkræve ekstra skat på grund af enheden må siges at være blevet brudt, og denne »Steuerlüge« blev en væsentlig belastning for regeringens troværdighed og et væsentligt tema i den politiske debat. Samtidig var tilstandene i det tidligere DDR så elendige, at der også derfra rettedes kraftig kritik af regeringen, blandt andet ved at østtyskere en overgang genoptog demonstrationerne i Leipzig, denne gang vendt imod Kohl. Ifølge meningsmålingerne faldt tilslutningen til CDU/CSU i sommeren 1991 fra valgets 43,8 pct. til 38-39 pct. (og 40 pct. i november 1991). FDP holdt derimod nogenlunde en konstant tilslutning på 10-11 pct. SPD stod efter meningsmålingerne til en fremgang fra valgets 33,5 pct. til omkring 40 pct. (september og november 1991) (*Der Spiegel*, 48/1991: 55ff).

Regeringspartiernes generelle dilemma er, at selve enheden er så omkostningskrævende, at man er tvunget til at føre en på mange måder upopulær politik, blandt andet en aktiv finanspolitik med meget store offentlige udgifter og stor låneoptagelse. På den anden side er forholdene – særligt i det tidligere DDR, men også i dele af det vesttyske område – alligevel så katastrofale, at man beskyldes for at gøre for lidt og for at føre en asocial politik. Selve den øgede politisering af de sociale spørgsmål tvinger også regeringspartierne over i en mere defensiv position. Det er særligt de kristelige demokrater, der »belastes« af disse byrder, mens FDP synes at kunne drage megen fordel af sin høje profil i udenrigspolitikken og af udenrigsminister Hans-Dietrich Genschers popularitet.

SPD har kun i begrænset udstrækning kunnet udnytte regeringens vanskeligheder. SPD, og særligt kanslerkandidaten Oscar Lafontaine, havde som nævnt gjort det sociale aspekt af enheden til et centralt tema i valgkampen, men selv om Lafontaine i høj grad fik ret i sine forudsigelser, har det ikke uden videre skabt tillid til SPD. SPD's vanskeligheder i »efter-enhedsperioden« skyldes blandt andet,

at partiets placering i offentligheden fortsat præges af det »profilproblem«, der fulgte af den indre splittelse angående prioriteringen af den tyske enhed. Desuden oplevede partiet kort efter valget en lederkrise. SPD's formand, Hans-Jochen Vogel, meddelte umiddelbart efter valget, at han ønskede at trække sig tilbage fra formandsposten, men den mest oplagte efterfølger, Oscar Lafontaine, afslog at efterfølge Vogel. Resultatet blev, at Slesvig-Holstens ministerpræsident, Bjørn Engholm, valgtes som ny partiformand. I efteråret 1991 trak Hans-Jochen Vogel sig også tilbage som leder af forbundsdaysgruppen, og Hans-Ulrich Klose blev valgt som hans afløser og er hermed (sammen med Engholm) rykket frem som en af de mulige SPD-kanslerkandidater til forbundsdaysvalget i 1994.

Desuden volder en række af de nye problemer for Tyskland SPD specielle vanskeligheder. Partiet har således markeret sig temmeligt valent i holdningen til udlændingeproblemerne, blandt andet fordi man indser, at partiets principielle »liberale« holdning til udlændinge ikke uden videre er populær. SPD's vanskeligheder angående den praktiske vælgeropbakning på udlændingespørgsmålet blev helt åbenbare ved delstatsvalget i Bremen i september 1991, der i høj grad var kommet til at dreje sig netop om dette. Valget i denne traditionelle socialdemokratiske højborg gav partiet en tilbagegang fra 50,5 pct. til 38,8 pct. af stemmerne, samtidig med at valget viste klare højreradikale tendenser.¹³ Den nye udvikling i Tyskland er også kommet til at dominere over de bestræbelser på en grundlæggende fornyelse, som lå bag SPD's omfattende programarbejde, der førte til det – nu næsten oversete – nye partiprogram fra Berlin i december 1990. SPD forsøgte i dette at »modernisere« sig, blandt andet i en bevægelse væk fra »arbejderismen« (jf. striden mellem Lafontaine og fagforeningerne).

Trods grundlæggende vanskeligheder for SPD må man dog konstatere, at partiet står langt stærkere i tysk politik, end tallene fra det første fællestyske valg angiver. Det er væsentligt, at SPD er regeringsparti i ialt 10 af de i alt 16 delstater (jf. figur 2). Det betyder, at partiet har flertal i Forbundsrådet og dermed har stor indflydelse på regeringens politik. Samtidig betyder det praktiske ansvar for politikken angående enhedens mange problemer naturligvis, at man er hæmmet i udformningen af et egentligt alternativ til regeringen. Tendensen i efter-ehedsperioden går dog i eftersommeren og efteråret 1991 i retning af, at partiet kommer til at stå stærkere. Det har som nævnt vundet frem i meningsmålingerne, og det er ikke mindst markant, at det har vundet større tilslutning i det tidligere DDR, hvor det nu står som det stærkeste parti. (I november 1991 var tilslutningen i det tidligere DDR 38 pct. til SPD mod 30 pct. til CDU, *Der Spiegel*, 48/1991: 58). Det er desuden sandsynligt, at den overståede lederkrise, og det forhold, at man samtidig har gennemført et »generationsskifte« i ledelsen, på længere sigt vil styrke partiet. Det er ikke usandsynligt, at de sociale problemer i Tyskland kan give SPD øget tilslutning i fremtiden. På den anden side er der ikke udsigt til ændringer i forbundsregeringen forud for det næste forbundsdaysvalg i 1994. Selv efter dette er det – set fra i dag – sandsynligt, at SPD kun vil kunne overtage regeringsmagten, såfremt det bliver i et samarbejde med FDP. Der er således ud fra den partipolitiske konstellation ingen udsigt til væsentlige kursændringer foreløbigt.

Denne konklusion gælder også, uanset den uro der har været i 1991 omkring udlændingspørgsmålet og angående højreekstreme gruppers aktiviteter. Set i lyset af, at det højre-nationale parti Republikanerne forud for enhedsprocessen stod til at få op imod fem procent af stemmerne (og dermed havde chancer for at bryde igennem spærreklausulen til Forbundsdagen), er det bemærkelsesværdigt, at de i det første fælles tyske valg kun fik 2 pct. af stemmerne. Og selv om der som nævnt ved det seneste delstatsvalg blev givet over 6 pct. til det højre-radikale parti, Deutsche Volksunion, er dette dog kun et resultat på delstatsniveau og fortsat væsentligt under, hvad højreradikale partier har kunnet få af tilslutning i andre europæiske stater. Uden at undervurdere de højreradikale tendenser i Tyskland kan man dog konstatere, at disse kun har gjort sig gældende partipolitisk i meget begrænset udstrækning.

Tabel 2: Sammensætningen af forbundsrådet og delstatsregeringer. (November 1991).

Delstat:	Befolkning (mill).	Antal sæder i forb.råd:	Regering:	Regeringschef:	Næste valg:
Baden-Württemberg	9,8	6	CDU	Erwin Teufel	5.4.1992
Bayern	11,4	6	CSU	Max Streibel	efterår 94
Berlin	3,4	4	CDU-SPD	E. Diepgen	efterår 95
Brandenburg	2,6	4	SPD-FDP-B90	M. Stople	efterår 94
Bremen	0,7	3	SPD-FDP-G	K. Wedemeyer	efterår 95
Hamburg	1,6	3	SPD	H. Voscherau	sommer 95
Hessen	5,7	4	SPD-G	Hans Eichel	forår 95
Mecklenborg- Forpommern	1,9	3	CDU-FDP	A. Gomolka	efterår 94
Niedersachsen	7,3	6	SPD-G	G. Schröder	sommer 94
Nordrhein-Westfalen	17,3	6	SPD	Johs. Rau	sommer 95
Rheinland-Pfalz	3,7	4	SPD-FDP	R. Scharping	forår 95
Saarland	1,1	3	SPD	O. Lafontaine	forår 95
Sachsen	4,8	4	CDU	K. Biedenkopf	efterår 94
Sachsen-Anhalt	2,9	4	CDU-FDP	Werner Münch	efterår 95
Slesvig-Holsten	2,6	4	SPD	Bjørn Engholm	5.4.1992
Thüringen	2,6	4	CDU-FDP	Josef Duchac	efterår 94

Kilde: Fischer (1991,267, 269 ff. 308) samt dagspressen.

Den økonomiske udvikling

DDR's sammenbrud fandt sted på et tidspunkt, der – set ud fra et økonomisk synspunkt – var særdeles gunstigt for Vesttyskland. Som bekendt har Vesttysklands udvikling i tiden efter Anden Verdenskrig generelt været præget af det tyske »Wirtschaftswunder«. Vesttysklands økonomi var ganske vist også præget af de økonomiske kriser i 1970'erne, men klarede dem relativt bedre end de fleste andre industrilande. Fra 1983 oplevede Vesttyskland en økonomisk fremgang med relativt høje vækstrater. Bruttonationalproduktet voksede i 1988 med 3,6 pct., i 1989 med 3,8 pct. og i 1990 med 4,5 pct.. I en oversigtsbeskrivelse over Vesttysklands økonomi hedder det om de seneste års økonomiske udvikling: »Det konjunkturrelle opsving, der havde kunnet iagttages siden 1983, satte sig igennem i forstærket form og var allerede forud for genforeningen meget stimulerende for økono-

mien« (Fischer, 1991: 322). Samtidig var der tale om en høj grad af prisstabilitet, idet inflationen i 1988 var på 1,3 pct., i 1989 på 2,8 pct. og i 1990 på 2,7 pct. (Fischer, 1990: 827; Fischer, 1991: 794). Arbejdsløsheden var fortsat væsentlig, men faldt dog fra 7,1 pct. i 1989 til 6,4 pct. i 1990.

Generelt gælder, at den vesttyske økonomi var karakteriseret ved en ganske stor udadvendthed. Vesttyskland var således allerede forud for enheden verdens største eksportør. Overskuddet på betalingsbalancen over for udlandet lå i 1988 og 1989 på omkring 100 mia. DM om året, men blev dog for 1990 lidt mindre (77 mia. DM, Fischer, 1991: 322). Man forfulgte en ganske aggressiv eksportpolitik. Det er blandt andet dette, der ligger bag de tilbagevendende skandaler angående tyske firmaers involvering i våbeneksport, blandt andet til giftgasanlægget i Rabita og uranberigelse mv. i Irak.¹⁴

DDR blev før sammenbruddet regnet for en ganske stærk industristat, og ind imellem blev DDR anført som verdens 10. stærkeste industrination. Generaliserende må man dog sige, at åbningen for informationer om de faktiske tilstande i DDR har indeholdt overvældende afdækninger af svagheder i DDR's erhvervs- liv – ud over de mange andre chokerende forhold, der er blevet afsløret. DDR's industri har groft sagt ikke været konkurrencedygtig, og den var det slet ikke til den vekselkurs, som fastsattes med den økonomisk-monetære union. Tilsvarende forhold gjorde sig gældende i andre sektorer, blandt andet landbruget. Kapitalapparatet har været forældet og nedslidt, de økologiske ødelæggelser overvældende, og arbejdskraften har nok i almindelighed været professionelt uddannet, men ikke socialiseret til at klare sig i en vestlig præget konkurrenceøkonomi. Hertil kommer den planøkonomisk ineffektive organiseringsform.

»Åbningen« af DDR for vestlig konkurrence og samtidig for vesttysk indflydelse kom ekstremt abrupt. Selve den form, som denne økonomisk-monetære union fik, har formentlig på den ene side bidraget til, at unionen blev lettere at acceptere for DDR-borgere (der kunne se frem til at modtage D-mark i en kritisk fase), mens den samtidig bevirkede, at den økonomiske krise i det østtyske område er blevet endnu dybere, end den ville være i forvejen, fordi omvekslingskurserne bidrog til at give økonomien i DDR et relativt højt omkostningsniveau som udgangspunkt.¹⁵

DDR havde i 1988 og 1989 oplevet en stagnerende økonomi. Efter den økonomisk-monetære union i juli 1990 skete der drastiske ændringer. Der blev igangsat en storstilet privatisering af DDR's virksomheder via den såkaldte »Treuhandanstalt«. Der skete fra efteråret 1990 til marts 1991 et fald i hele den forarbejdende industris produktion på omkring en tredjedel (34,5 pct., Fischer, 1991: 352). Før juli 1990 fandtes der officielt ikke nogen arbejdsløshed i DDR. I slutningen af august 1990 registrerede de vesttyske myndigheder omkring 360.000 arbejdsløse, i slutningen af december samme år var tallet omkring 610.000 og i slutningen af juni 1991 var det omkring 840.000. Hertil kom omkring to millioner arbejdere på deltid. (Fischer, 1991: 349-350). Disse tal er så markante, at de ikke kun vidner om en dyb økonomisk, men også om en dyb social krise i det tidligere DDR. Denne krise havde mange andre sider, blandt andet var der tale om en dyb krise for de offentlige myndigheder både finansiserings- og personalemæssigt.

En effekt af denne udvikling har som bekendt været, at Vesttyskland har måttet træde til med en enorm indsats. Den samlede »integrationsbyrde« er blevet anslået til at indebære omkostninger på omkring 100 mia. DM om året i de kommende år. Der vil være et behov for offentlig finansiering igennem lån på omkring 4,5 – 5 pct. af BNP (Rode, 1991: 7). Resultatet af denne store udgiftsbyrde har ud over stor offentlig låntagning, der har bidraget til en generel rentestigning, været de øgede skattebyrder, samt væsentlige nedskæringer på andre dele af statsbudgettet. En anden virkning har været en stigning i inflationsraten. Denne lå i november 1991 på 3,5 pct. (*Der Spiegel*, 47/1991: 29) hvilket efter tyske forhold er usædvanligt højt.

En økonomisk konsekvens af den tyske enhed er således, at det »nye« Tyskland nu fører den ekspansive finanspolitik, som Tysklands naboer længe ønskede. Tyskland er blevet et »lokomotiv« i den europæiske økonomi, uanset at man ikke har valgt rollen frivilligt. Den ekspansive finanspolitik har medført en væsentlig (i høj grad af vesttyskerne selv finansieret) forøgelse af efterspørgslen fra DDR-området til den vesttyske økonomi. Dette stimulerer den vesttyske del af økonomien, således at denne arbejder med høj kapacitetsudnyttelse, men samtidig er der strukturelt bestemte risici for overophedning af den vesttyske økonomi med stor efterspørgsel efter bestemte kategorier af arbejdskraft som følge – og for en deraf følgende forøgelse af det inflationære pres. En konsekvens af enheden er, at der er kommet væsentlige balanceproblemer ind i den vesttyske økonomi.

Efter-enhedsperioden er således karakteriseret ved en væsentligt ændret økonomisk situation i Tyskland, og ved en ændre økonomisk politik. De tyske myndigheder har ikke ideologisk slækket på deres traditionelt stærke målsætning om lav inflation, men de har i praksis måttet føre en politik, der ikke så sikkert som tidligere realiserer dette mål. I praksis har man i 1990-91 oplevet en inflationsstigning, der efter tyske forhold er væsentlig. Med en årlig inflationsrate på 3,5 pct. og en forøgelse af den offentlige gæld på årsbasis med 4,6 pct. er der tale om nogle nye balancer i tysk økonomi, og selv om man ikke kan hævde, at ændringerne er permanente, så er de dog bundet til så store problemer, at man må forvente, at de vil være gyldige i en årrække. Denne betragtning er af væsentlig betydning for eksempel Danmarks økonomiske forhold til Tyskland.

Den langsigtede udvikling i den tyske økonomi kan naturligvis ikke vurderes med sikkerhed. På den ene side er det klart, at den nye tyske økonomi er hårdt belastet både igennem omkostningerne ved »overtagelsen« af DDR og igennem de indirekte balanceproblemer, der består i bestræbelserne på at leve op til »integrationsbyrden«. Hertil må føjes, at der også er kommet væsentlige belastninger til tyskerne ad andre veje, således har tyskerne måttet betale et stort bidrag til finansieringen af Golfkrigen, og har måttet betale omkring 50 pct. af den samlede bistand til Sovjetunionen og Østeuropa. Man må på den anden side hævde, at også det »nye« Tyskland har en særdeles stærk økonomi. Dette er rigtigt, alene fordi den væsentligst består i en videreførelse af den hidtidige vesttyske økonomi, og det gælder i endnu højere grad, hvis det lykkes at gennemføre den igangværende opbygning af DDR-området.

Den mest sandsynlige økonomiske udvikling er formentlig, at tyskerne vil op-

leve en temmelig lang overgangsperiode, hvor de skal bære byrderne fra integrationen af DDR, men at de på den anden side vil magte dette og derved vil vinde i ny styrke. Der er således stor sandsynlighed for, at den samlede situation vil se væsentligt anderledes ud om 7-10 år. I en situation, hvor »integrationsbyrden« er båret, og hvor der er blevet investeret i infrastruktur og nyanlæg i det tidligere DDR, vil Tyskland formentligt kunne udnytte den opbyggede kapacitet med stor styrke, og man vil blandt andet kunne udnytte sin geopolitiske placering over for Østeuropa og de stater, som Sovjetunionen er blevet opløst i. Den samlede konklusion er derfor, at man i forståelsen af den tyske økonomiske udvikling hverken bør tabe blikket for, hvor stor den øjeblikkelige integrationsbyrde er (og det pres der herfra kan opstå for »omkostningsdeling«), eller for hvor væsentlige strukturelle forskydninger, der kan komme mellem de vestlige økonomier på lidt længere sigt. Samtidig må man dog fastholde, at også den økonomiske udvikling i Tyskland vil afhænge af eksterne forhold, både af EF-udviklingen og af udviklingen omkring Sovjetunionens opløsning¹⁶, samt af udviklingerne på andre sektorområder i det tyske samfund.

Den sociokulturelle udvikling

Et af de centrale spørgsmål i vurderingen af de kommende års udvikling i Tyskland er, hvor store byrder det »nye« tyske samfund kan holde til i form af sociokulturel integration. I ethvert samfund er der opgaver knyttet til sociokulturel integration – forstået dels som etablering af fredelig omgang mellem forskellige befolkningsgrupper, og dels som opdragelse og uddannelse af unge til at gå ind i sociale roller blandt andet på arbejdsmarkedet, og som socialisering af indvandrere mv. Varetagelsen af denne integrationsfunktion er en af de vanskelige for de moderne industrisamfund, ikke mindst når disse samfund samtidig er ramt af arbejdsløshed og/eller økonomisk krise.

Det »nye« Tyskland forekommer i denne henseende at være udsat for en særlig stor byrde. Det højtudviklede, vesttyske industrisamfund havde allerede forud for enhedsprocessen væsentlige problemer knyttet til varetagelsen af den sociale integration. Der var som nævnt i slutningen af 1980'erne en ganske høj arbejdsløshed, særligt inden for visse regionale områder. Der var væsentlige problemer i familiepolitikken (knyttet til tilpasningen til det moderne familiemønster, blandt andet ved oprettelse af børneinstitutioner). Der var væsentlige problemer i sundhedssektoren, vanskeligheder i ældrepolitikken og problemer med store grupper af »udstødte« fra arbejdsmarkedet. Der var et stort illegalt arbejdsmarked, og der var et relativt stort indtag af tyskere østfra og udlændinge mv. Uden at overdramatisere disse forhold kan man hævde, at det vesttyske samfund forud for enhedsprocessen var ganske belastet i den sociale integration. En del af problemerne med terrorisme i 1970'erne og tendenserne til udviklingen af en »sikkerhedsstat«, dvs. en stat præget af politimæssig kontrol og overvågning, kan anses som konsekvenser af fejlslagen social og politisk integration i forhold til visse »outsidergrupper« (Hirsch, 1980).

Til disse belastninger af det vesttyske samfund er der i det »nye« Tyskland kommet yderligere belastninger. Frem for alt udgør »overtagelsen« af ruinerne af

det tidligere DDR en overordentlig stor sociokulturel belastning. Sammenbruddet i DDR har ikke kun været en statslig opløsning og en økonomisk katastrofe, men også en afsløring af et samfund, der var langt mere depraveret, end selv de stærkeste kritikere havde forestillet sig det. Der er ikke her rum til at skildre, hvor omfattende og rædselsfuld »stasi-overvågningen« var i DDR, og hvilket præg dette satte på opdragelsen og dagliglivet. Men det er åbenbart, at de tidligere DDR-borgere efter mere end 40 år med det kommunistiske system helt naturligt oplever »identitetskriser« i det nuværende opbrud og i deres pludselige konfrontation med det væsentlige »præstationssamfund«. Når dette kombineres med den økonomiske krise, er det uundgåeligt, at de sociale belastninger bliver særdeles dybtgående.¹⁷ Hvor dybtgående disse problemer er, og hvad reaktionerne for de ramte vil være på kort og længere sigt, er vanskeligt at klarlægge. Det vil naturligvis også afhænge af, hvor dyb DDR-området økonomiske krise får lov til at udvikle sig. Men det er åbenbart, at der udgår en væsentlig fare for social stabilitet fra netop disse problemer.

En anden social belastning udgår fra den strøm af østtyskere, der er kommet til det tidligere Vesttyskland, og som stadig fortsætter. Den tyske enhed blev som bekendt gennemført blandt andet ved, at forbundsregeringen fastholdt den retsposition, som man havde lagt til grund lige siden Forbundsrepublikkens dannelselse: At man var regering for alle tyskere, og at alle borgere også i DDR havde tysk statsborgerskab og ret til indrejse i Vesttyskland. Alene i 1989 kom der omkring 340.000 personer fra DDR til Vesttyskland, mens tallet indtil enheden i 1990 var omkring 240.000 (Fischer, 1990: 122; 1991: 319). Problemerne angår ikke mindst kultursammenstødet mellem tyskere fra øst og vest (»Ossies« og »Wessies«). Disse kulturelle modsætninger har vist sig langt stærkere, end de fleste havde ventet, og bidrager til social uro. Hvordan dette kulturelle forhold vil udvikle sig på længere sigt er meget usikkert. Formentlig afhænger det meget af, om der ydes en tilstrækkelig indsats for at sikre integrationen og »socialiseringen« af de grupper, der lettest bliver marginaliseret. Samtidig er der ingen tvivl om, at økonomiske forhold, blandt andet tilgangen af billig arbejdskraft fra det tidligere DDR, øger presset på de i forvejen socialt svage grupper i Vesttyskland både med hensyn til løn, boliger og offentlig ydelser mv., og at dette bidrager til at øge modsætningerne mellem de truede grupper.

Den store tilgang af udlændinge til Tyskland skærper disse problemer yderligere. Der er tale om en stor indstrømning af etniske tyskere, der som »Aussiedlere« – særligt tyske fra østlandene (Rusland, Polen og Rumænien mv.) – får indrejsetilladelse til Tyskland. I 1989 og 1990 var der omkring 370.000. Presset for yderligere tilgang er særdeles stort, ikke mindst på grund af udviklingen i Sovjetunionen. Til disse kommer en stor tilgang af andre udlændinge på omkring 290.000 i 1989 og 330.000 i 1990 (Fischer, 1991: 320). Der er tale om udlændinge, der kommer legalt til landet og søger om asyl og om illegal indvandring. Et særligt forhold er, at den tyske grundlov bestemmer, at udlændinge har ret til at søge asyl i Tyskland. Det er kun omkring 5 pct. af asylansøgerne, der får dette tildelt, men ofte bevirker andre forhold, at en udvisning vil stride imod humane hensyn, hvorfor de pågældende får tildelt midlertidig opholdstilladelse.

Disse forhold volder betydelige sociale problemer. Der har som bekendt været en stærk optrapning af fremmedfjendlige optøjer i Tyskland i efteråret 1991. Den officielle politiske linje over for disse overfald er skarp fordømmelse. Der har således været flere markeringer af fremtrædende politikere imod fremmedhad, for eksempel har forbundspræsident von Weizsäcker optrådt offentligt på flere hjem for asylansøgere, og forbundsregeringen har iværksat en TV-kampagne, der skal imødegå fremmedhad. Den generelle linje er, at tyskerne må acceptere i fremtiden at leve i et flerkulturelt samfund, hvor der også er plads til andre end tyskere, såfremt de respekterer den tyske grundlov og tysk ret. Samtidig er der mellem de store partier opnået enighed om en stramning af flygtningeloven. Og Tyskland forsøger desuden kraftigt at få etableret en fælles EF-regulering på området.¹⁸

Den samlede konklusion af disse forhold er, at de sociale integrationsproblemer i det »nye« Tyskland vil være meget store. Samtidig må man holde sig for øje, at med hensyn til udlændingehad synes problemerne i andre europæiske lande, blandt andet Belgien og Frankrig, at være mindst lige så store som i Tyskland. Problemerne i Tyskland får af historiske grunde en særlig bevågenhed, og selv om dette er forståeligt, bør det ikke begrunde fejlvurderinger af problemernes karakter, som ikke uden videre er knyttet til en fremherskende nationalisme. Det er samtidig væsentligt, at de mange overgreb på udlændinge ikke forekommer koordinerede, og at de (endnu?) ikke har nogen stærk forbindelse til højre-partierne. Faktisk er der – set i et historisk perspektiv – ikke mere opbakning for højrekræfterne i det nye Tyskland end i tidligere perioder af efter-tysk historie.

Til diskussionen af den sociokulturelle udvikling bør det tilføjes, at de store omvæltninger i de sidste par år og opgøret med regimet i DDR (og de utallige afsløringer af stasi-samarbejde mv.) har kastet tyskerne ud i en ny runde »Vergangenheitsbewältigung«. Endnu engang betyder den tyske fortid, at der skal tages opgør med personer og grupper, der har svigtet, og at der er stor mistillid, der skal overvindes tyskerne imellem. I forlængelse heraf følger en omfattende identitetsdebat, der blandt andet angår de grundlæggende politiske orienteringer for det nye Tyskland, herunder om det er en vestlig, demokratisk orientering (»Verfassungspatriotismus«) eller andre orienteringer, der skal være dominerende. Identitetsdiskussionen viser sig også i en række konkrete spørgsmål. For eksempel var det ikke mindst på grund af denne, at spørgsmålet om placeringen af Tysklands fremtidige hovedstad og regeringssæde – som førte til beslutningen for Berlin – blev så intenst (Beyme, 1991).

En belastningsprøve for det tyske demokrati

Konklusionen af ovenstående karakteristik af udviklingen i det nye Tyskland må være, at et helt afgørende forhold angående de fremtidige indre dynamikker i Tyskland bliver, hvor store belastninger det tyske samfund og det tyske politiske system kan holde til. Der bliver tale om en væsentlig belastningsprøve for det tyske demokrati. En side af dette angår belastningen af det politiske demokrati. En anden side angår, hvorvidt det tyske samfund vil leve op til de mere sociale sider af en demokratisk orden, der angår sikringen af ikke-diskriminering, mindretallets rettigheder mv.

I den tyske historie gælder på den ene side, at den tyske demokratiske tradition aldrig nåede at blive så stærk som i andre vesteuropæiske lande, hverken i sidste eller i begyndelsen af dette århundrede. På den anden side gælder, at den vesttyske stats succes præcis er knyttet til, at det faktisk lykkedes for perioden efter 1949 at få et politisk demokrati til at virke, og at dette – trods skandaler og vanskeligheder – har fungeret som grundlæggende stabilt i mere end 40 år. Ovennævnte skildring af det politiske system i det »nye« Tyskland peger i retning af, at nok er dette udsat for store belastninger i »efter-enhedsfasen«, men at dette dog samtidig har overtaget grundlæggende stabilitetslementer fra det vesttyske system. Den overordnede vurdering er således, at der i hvert fald ikke på nuværende tidspunkt er basis for nogen »alarmistisk holdning« angående det politiske demokrati i det nye Tyskland. På den anden side er det klart, at det tyske samfund er alvorligt udfordret angående de sociale sider af en demokratisk orden, både i relation til behandlingen af mindretal og angående »integrationen« af grupper med ekstremistiske tendenser. Der er en åbenbar fare for, at det tyske demokrati nok opretholdes politisk, men ikke bliver særligt dybtgående i sin sociale side. Det er endnu uklart, hvor stor den sociale udfordring er til det tyske demokrati. Men det er åbenbart, at de tyske myndigheder i fremtiden er tvunget til at tillægge de sociale problemer særdeles stor vægt. Dette forhold vil også have konsekvenser på andre områder.

Nogle mulige udenrigspolitiske konsekvenser

De væsentligste forhold angående det nye Tysklands udenrigspolitik – herunder spørgsmålet, om der kan blive tale om en »enegang« eller om der forfølges en integrations-kurs (og da hvilken), må forventes at blive afgjort af Tysklands samspil med den øvrige internationale og europæiske udvikling.¹⁹ En analyse heraf ligger uden for denne artikels rammer. Den mest realistiske forventning er, at Tyskland i hvert fald foreløbigt er fast forankret i en internationalistisk og integrationspolitisk politik. Det forekommer således betegnende, at den nye præambel for den tyske grundlov som nævnt ovenfor vil komme til at indeholde en omtale af tyskerne ønske om at tjene verdensfreden »som et ligeberettiget del af et forenet Europa«.

Det kan imidlertid være relevant at fremhæve, at den indre udvikling i Tyskland vil få en vis indflydelse på den fremtidige tyske udenrigspolitik, både generelt og på dens konkrete udformning. Meget tyder på, at den indre politik i fremtiden vil veje tungere end hidtil i udenrigspolitikens fastlæggelse. Formentlig betyder dette i praksis, at det nye Tyskland – med sine store sociale problemer – i de førstkommande år vil være meget bundet til en politik, der ikke bryder den grundlæggende internationalistiske kurs, men mere end tidligere lægger vægt på en »byrdefordeling«. Dette følger på en måde direkte af, at den tyske stat vil være meget belastet af sine egne problemer. Men det følger også indirekte af, at de interne problemer vil gøre en legitimering af hensynet til omgivelserne vanskeligere. Formentlig vil den tyske udenrigspolitik i de kommende år blandt andet gå ud på, at man vil søge at bidrage til de indre balancer igennem en yderligere internationalisering og europæisering. For eksempel gælder det i relation til udlæn-

dingepolitikken, hvor en europæisk stramning af asylpolitikken vil kunne være en væsentlig hjælp for tyskernes dilemma på dette område. Det er også muligt, at en spredning af indtaget af udlændinge på andre lande vil kunne lette den tyske integrationsbyrde.

I forlængelse af disse betragtninger er det væsentligt at holde sig for øje, at spørgsmålet om udviklingen i tysk indenrigspolitik i dag må rejses i en kontekst, hvor den europæiske integration i EF medfører, at skellet mellem udenrigspolitik og indenrigspolitik flyder ud EF-landene imellem. Det er åbenbart, at såfremt integrationen i EF bliver så tæt, at sondringen mellem indenrigs- og udenrigspolitik ophæves, så vil effekterne af forskellige indre tyske udviklinger blive af en ganske anden art for de øvrige EF-lande end uden en sådan integration. En øget integration vil føre til en øget spredning af både økonomiske, sociale og politiske problemer. Det kan naturligvis blive et problem for andre lande at gå videre i en integrationsproces sammen med Tyskland, såfremt tyskerne har store indre problemer. Paradoksalt nok kan der opstå den situation, at man nok indser, at tyskernes binding til demokratiske normer kan styrkes igennem en internationalisering, men samtidig vægrer man sig over for en sådan internationalisering, fordi den også kan medføre, at man selv skal bære nogle flere byrder. På den anden side tyder meget på, at alternativet – en manglende integration – på længere sigt vil kunne have endnu mere problematiske effekter.

Konkluderende overvejelser

Denne artikel har analyseret den indre politiske udvikling i det nye Tyskland. De væsentligste konklusioner er, at det nye Tyskland ikke kun er blevet »startet« i ydre rammer, der efter omstændighederne må betragtes som gunstige, men at det politiske system i det nye Tyskland er så identisk med det hidtidige vesttyske system, at man må hævde, at væsentlige stabilitetstræk er overtaget og visse politisk stabiliserende forhold måske endda umiddelbart øget. Det er understreget, at de aktuelle økonomiske vanskeligheder er store – særligt knyttet til integrationen af det tidligere DDR – men det er også fremhævet, at der grundlæggende er tale om en stærk tysk økonomi, som berettiger forventninger til et økonomisk set endnu stærkere Tyskland om 5-7 år. Det er understreget, at det nye Tyskland oplever store sociokulturelle problemer. Der er allerede konflikter, og der må forventes endnu større konflikter omkring den sociale integration. Der er tale om væsentlige udfordringer til det tyske demokrati. Dog forekommer det politiske demokrati ikke truet på nuværende tidspunkt, mens der er større problemer knyttet til de sociale aspekter af den demokratiske orden. Det er desuden konkluderet, at der forekommer tendenser til, at indenrigspolitikken i fremtiden vil veje tungere end udenrigspolitikken. Hermed er ikke sagt, at indenrigspolitikken i fremtiden vil determinere udenrigspolitikken. Tyskland må som alle andre europæiske lande, lade sin fremtidige udenrigspolitik afhænge af, hvorledes den europæiske integration, opbruddet i Østeuropa og sammenbruddet i Sovjetunionen vil forme sig. Samtidig får indre kræfter i Tyskland en stor – og formentlig stigende – indflydelse på hvorledes Tyskland vil placere sig i den samlede europæiske udvikling.

Noter

1. Enhedsprocessen opfattes her som perioden fra Berlinmurens fald den 9. november 1989 til etableringen af den formelle enhed den 3. oktober 1990. Heri ligger frem for alt en pragmatisk synsvinkel, som går ud på, at det i en diskussion af de seneste års omskiftelige tyske historie er væsentligt at operere med en relativ stram faseinddeling, blandt andet for at pointere, at vi nu befinder os i en periode, hvor selve den tyske enhed er et (bemærkelsesværdigt hurtigt) etableret *vilkår*. Samtidig er det rigtigt, at en række af problemerne ved at skabe »enhed« i det nye Tyskland – politisk, økonomisk og sociokulturelt – først har vist sig for alvor i fasen efter den formelle enhed, altså i dette der her af pragmatiske grunde karakteriseres som »efter-enhedsperioden«. Enhedsprocessen er blandt andet beskrevet og analyseret i Kelstrup (1990a og b), Kaiser (1991), Petersen (1991) og Teltchick (1991).
2. Det tyske spørgsmål er blandt andet diskuteret i Gruner (1985), Petersen (1991), Kelstrup (1990a) og Buzan et al. (1990) kap. 6.
3. Karl Kaiser: »Die Bundesrepublik war ... keine Ordnung, die sich eine Aussenpolitik schuf, sondern eine Aussenpolitik, die sich eine Ordnung schuf« (Kaiser, 1991; 103).
4. Udviklingen i det tysk-amerikanske forhold i foråret 1989 i opløbet til NATO-topmødet i maj 1989 er særdeles interessant. Man kan hævde, at den tyske – delvist af indre forhold tvungne – afvisning af en »anden raketdebat« medførte en ny selvhævdelse over for USA, som havde afgørende indflydelse på den politik, som den på dette tidspunkt forholdsvis nye Bush-administration valgte over for Vesttyskland, og som førte til Bush's opvurdering af Vesttyskland som »partner in leadership«, se blandt andet Kelstrup (1989).
5. Det er væsentligt, at man ikke kan forklare udviklingen alene ud fra den ene eller ud fra den anden af disse processer. Det er dem begge, der er »årsag« til det samlede resultat. Det er væsentligt at operere med sådan »multikausalitet«, når man analyserer i samspil mellem indre og ydre kræfter.
6. Aftalen trådte i kraft den 15. marts 1991. Se Kaiser (1991; 260 ff).
7. Aftalen undertegnede den 31. august 1990 og trådte i kraft den 29. september 1990. Se Kaiser (1991; 256 ff).
8. Formuleringen findes i Einnignungsvertrag art. 4, stk. 1 jf. Einnignungsvertrag.
9. Spørgsmålet om styrken af den »vertikale« integration i et samfund er tæt forbundet med den diskussion i international politik, der angår sondringen mellem »stærke« og »svage« stater. En stærk stat er ifølge denne terminologi en stat, der har en stor indre sammenhængskraft. Svage stater er typisk karakteriseret ved ustabilitet, indre splid, hyppig anvendelse af politistatsmetoder og åbenhed over for indblanding udefra mv. Jf. Buzan (1991: kap. 3). Mens betragtningen forekomme væsentlig også for udbygningen af et begrebsapparat, der sammenkobler studiet af interne og eksterne forhold, er terminologien desværre rigelig egnet til misforståelser. Således kan en svag stat udmærket være forbundet med et stærkt statsapparat og omvendt.
10. Jf. valgloven af 5. oktober 1990, der samtidig fastlagde antallet af mandater fra det tidligere Vesttyskland til 512. Der var allerede tidligere sendt 144 observatører til Forbundsdagen i henhold til Einnignungsvertrag. Der foregik i samme periode en større debat om spærreglerne for parlamentsvalget, blandt andet i tilknytning til at visse bestemmelser i valglovene blev underkendt af forfatningsdomstolen. Resultatet var, groft refereret, at der kom til at gælde en 5 pct. spærreklausul ved valg til forbundsdagen, dog modificeret således, at der kun skulle opnås over 5 pct. enten i det tidligere DDR eller i det tidligere Vesttyskland. (Se blandt andet Hübner und Rohlf's (1991: 211 ff).
11. I DDR var der i en tidlig fase blevet etableret et søsterparti til CSU. Dette voldte nogle helt særlige problemer, idet en fortsættelse af dette ville indebære, at det tidligere DDR efter enheden ville blive det eneste område, hvor både CDU og CSU (der ellers kun findes i Bayern) ville eksistere. Resultatet blev, at CSU gav afkald på opstilling i det tidligere DDR-område.
12. Ved landdagsvalget til (det nu samlede) Berlin, der afholdtes samtidig med forbundsdagsvalget den 2. december 1990, fik Republikanerne kun 3,7 pct. af stemmerne (Hübner og Rollfs, 1991: 225).
13. Det stærkt højreradikale parti, Deutsche Volksunion, fik over 6 pct. af stemmerne, og blev dermed repræsenteret i landdagen.

14. Tyske firmaer udgør ifølge oplysninger i dagspressen to tredjedel af de virksomheder, der er opført på en hemmelig liste fra Den Internationale Atomenergikommission (IAEA) over udenlandske leverandører til Iraks uranberigelsesprogram. *Berlingske Tidende*, d.24.11.1991. Se også *Der Spiegel*, nr. 47 fra d.18.11.1991: »Eine fast deutsche Rakete« (47 ff). I en anden artikel i samme nummer (»Das Recht auf die Bombe«: 23ff) forudses, at tyske firmaer også i fremtiden vil deltage i oprustningen i den tredje verden.
15. Det var allerede forud for gennemførelsen et kontroversielt tema i den tyske debat, hvorvidt den form hvori denne økonomiske union gennemførtes, var ensbetydende med en forstærket økonomisk ulighed mellem Øst og Vest i Tyskland og dermed i realiteten vanskeliggjorde en integration i form af økonomisk udjævning. Striden stod i den tidlige fase mellem Forbundsbanken og Forbundsregeringen, og i anden fase var det et centralt stridspunkt i valgkampen i efteråret 1990 mellem SPD's kanslerkandidat Oscar Lafontaine og forbundskansler Helmut Kohl.
16. For eksempel vil det være af stor betydning for Tyskland, hvordan det går med den sovjetiske udlandsgæld, idet den tyske stat og tyske banker har udlånt størstedelen af denne gæld.
17. Et særligt forhold er i denne sammenhæng situationen for kvinderne i det tidligere DDR. Et af de få områder, hvor DDR havde opnået noget socialt positivt var den relativt høje dækning med børneinstitutioner. Der har efter foreningen været tale om en drastisk nedskæring af disse, hvilket naturligvis har ramt særligt kvinderne hårdt.
18. Naturligvis er det ud fra et tysk synspunkt et problem, at Tyskland modtager i alt omkring 50 pct. af de udlændinge, der kommer til EF-området. Dette forhold siger samtidig noget om, hvorledes problemerne vil være, såfremt der indføres en EF-baseret »kvotering« af indtaget af udlændinge.
19. En analyse heraf er blandt andet forsøgt i de sidste kapitler i Buzan et al. (1990).

Litteratur

Berlingske Tidende.

Beyme, Klaus von (1991). *Hauptstadtssuche*, Frankfurt am Main: Edition Suhrkamp, NF 709.

Buzan, Barry, Morten Kelstrup, Pierre Lemaitre, Elzbieta Tromer and Ole Wæver (1990). *The European Security Order Recast. Scenarios for the Post-Cold War Era*, Centre for Peace and Conflict Research, London: Pinter Publishers.

Buzan, Barry (1991). *People, States and Fear. The National Security Problem in International Relations*, London: Harvester Wheatsheaf.

Der Spiegel.

Der Vertrag zur deutschen Einheit (1990), Frankfurt am Main: Insel Verlag.

Fischer (1991). *Der Fischer Weltalmanach. Zahlen, Daten, Fakten '92*, Frankfurt am Main.

Fischer (1990). *Der Fischer Weltalmanach. Zahlen, Daten, Fakten '91*, Frankfurt am Main.

Gruner, Wolf D. (1985). *Die Deutsche Frage. Ein Problem der europäischen Geschichte seit 1800*, München: C.H. Bech.

Hirsch, Joachim, (1980). *Der Sicherheitsstaat. Das 'Model Deutschland', seine Krise und die neuen Bewegungen*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.

Hübner, Emil, und H.-H. Rohlf's (Hrsg.) (1991). *Jahrbuch der Bundesrepublik Deutschland 1991/92*, Beck/dtv. 1780, München.

Kaiser, Karl (1991). *Deutschlands Vereinigung. die internationale Aspekte*. Bergische Gladbach: Ba-stei Lübbe.

Kelstrup, Morten (1987). *Forbundsrepublikkens sikkerhedspolitik. En generel karakteristik*, Arbejds-papir fra Institut for Samfundsfag og Forvaltning.

Kelstrup, Morten (1989). *Europas sikkerhedsproblemer og Forbundsrepublikken Tysklands rolle*, Forskningsrapport fra Institut for Samfundsfag og Forvaltning.

Kelstrup, Morten (1990a). »Den tyske enhedsproces og dens politiske konsekvenser«, *Økonomi og Politik*, nr. 1, 63. årgang, pp. 17-40.

Kelstrup, Morten (1990b). »Die Deutsche Einigung und die Deutsche Frage«, pp. 30-38 i Klaus

14. Tyske firmaer udgør ifølge oplysninger i dagspressen to tredjedel af de virksomheder, der er opført på en hemmelig liste fra Den Internationale Atomenergikommission (IAEA) over udenlandske leverandører til Iraks uranberigelsesprogram. *Berlingske Tidende*, d.24.11.1991. Se også *Der Spiegel*, nr. 47 fra d.18.11.1991: »Eine fast deutsche Rakete« (47 ff). I en anden artikel i samme nummer (»Das Recht auf die Bombe«: 23ff) forudses, at tyske firmaer også i fremtiden vil deltage i oprustningen i den tredje verden.
15. Det var allerede forud for gennemførelsen et kontroversielt tema i den tyske debat, hvorvidt den form hvori denne økonomiske union gennemførtes, var ensbetydende med en forstærket økonomisk ulighed mellem Øst og Vest i Tyskland og dermed i realiteten vanskeliggjorde en integration i form af økonomisk udjævning. Striden stod i den tidlige fase mellem Forbundsbanken og Forbundsregeringen, og i anden fase var det et centralt stridspunkt i valgkampen i efteråret 1990 mellem SPD's kanslerkandidat Oscar Lafontaine og forbundskansler Helmut Kohl.
16. For eksempel vil det være af stor betydning for Tyskland, hvordan det går med den sovjetiske udlandsgæld, idet den tyske stat og tyske banker har udlånt størstedelen af denne gæld.
17. Et særligt forhold er i denne sammenhæng situationen for kvinderne i det tidligere DDR. Et af de få områder, hvor DDR havde opnået noget socialt positivt var den relativt høje dækning med børneinstitutioner. Der har efter foreningen været tale om en drastisk nedskæring af disse, hvilket naturligvis har ramt særligt kvinderne hårdt.
18. Naturligvis er det ud fra et tysk synspunkt et problem, at Tyskland modtager i alt omkring 50 pct. af de udlændinge, der kommer til EF-området. Dette forhold siger samtidig noget om, hvorledes problemerne vil være, såfremt der indføres en EF-baseret »kvotering« af indtaget af udlændinge.
19. En analyse heraf er blandt andet forsøgt i de sidste kapitler i Buzan et al. (1990).

Litteratur

Berlingske Tidende.

Beyme, Klaus von (1991). *Hauptstadtssuche*, Frankfurt am Main: Edition Suhrkamp, NF 709.

Buzan, Barry, Morten Kelstrup, Pierre Lemaitre, Elzbieta Tromer and Ole Wæver (1990). *The European Security Order Recast. Scenarios for the Post-Cold War Era*, Centre for Peace and Conflict Research, London: Pinter Publishers.

Buzan, Barry (1991). *People, States and Fear. The National Security Problem in International Relations*, London: Harvester Wheatsheaf.

Der Spiegel.

Der Vertrag zur deutschen Einheit (1990), Frankfurt am Main: Insel Verlag.

Fischer (1991). *Der Fischer Weltalmanach. Zahlen, Daten, Fakten '92*, Frankfurt am Main.

Fischer (1990). *Der Fischer Weltalmanach. Zahlen, Daten, Fakten '91*, Frankfurt am Main.

Gruner, Wolf D. (1985). *Die Deutsche Frage. Ein Problem der europäischen Geschichte seit 1800*, München: C.H. Bech.

Hirsch, Joachim, (1980). *Der Sicherheitsstaat. Das 'Model Deutschland', seine Krise und die neuen Bewegungen*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.

Hübner, Emil, und H.-H. Rohlf's (Hrsg.) (1991). *Jahrbuch der Bundesrepublik Deutschland 1991/92*, Beck/dtv. 1780, München.

Kaiser, Karl (1991). *Deutschlands Vereinigung. die internationale Aspekte*. Bergische Gladbach: Ba-stei Lübbe.

Kelstrup, Morten (1987). *Forbundsrepublikkens sikkerhedspolitik. En generel karakteristik*, Arbejds-papir fra Institut for Samfundsfag og Forvaltning.

Kelstrup, Morten (1989). *Europas sikkerhedsproblemer og Forbundsrepublikken Tysklands rolle*, Forskningsrapport fra Institut for Samfundsfag og Forvaltning.

Kelstrup, Morten (1990a). »Den tyske enhedsproces og dens politiske konsekvenser«, *Økonomi og Politik*, nr. 1, 63. årgang, pp. 17-40.

Kelstrup, Morten (1990b). »Die Deutsche Einigung und die Deutsche Frage«, pp. 30-38 i Klaus

- Benjowski et al., *Endzeit für Deutschlands Zweistaatlichkeit. Konsequenzen für Europa. Deutsche Reflexionen europäischer Sicherheitsprobleme*, Greifswald.
- Larrabee, Stephen (ed.) (1989). *The Two German States and European Security*, London: Macmillan.
- Petersen, Nikolaj (1991). *Tysklands enhed - Europas sikkerhed*, København: SNU.
- Rode, Reinhard (1991). *Germany: World Economic Power or Overburdened Eurohegemon?*, Peace Research Institute Frankfurt, PRIF Reports No. 21.
- Schmidt, Gordon, William E. Paterson and Peter H. Merkl (eds.) (1989). *Developments in West German Politics*, London: Macmillan.
- Teltschik, Horst (1991). *329 Tage. Innenaussichten der Einigung*, Berlin: Siedler Verlag.